

Угорські єврейки з поголеними головами під час переклички після ув'язнення в концтаборі Біркенау, 1944 рік. Світлина походить із так званого «альбому Лілі Якоб», або ж «альбому Аушвіцу» — колекції фотографій, яку знайшла вціліла Лілі на території колишнього концтабору Дора-Міттельбау, де її визволили.

Спочатку темрява. Потім сліпучий блиск прожекторів. Ніби на театральній сцені.

Або інакше – світає. Низько стелиться туман. Пахне лісом і морем. Видно обриси дерев. Чути гавкіт собак і чужі голоси.

Або інакше – повне сонце. Дроти під напругою на битій глині. Бодай жодного зеленого дерева, жодна пташка не співає. Спека, але й так повітря більше, ніж у вагоні.

Або інакше – палає сніг, повсюди липка твань. Холодно, але тепліше, ніж в обсипаній інеєм вантажівці.

Видно браму. Видно темні дерев'яні бараки.

Це казарми?

Або інакше – рабатки з квітами. Може, навіть фонтан, а в ньому лебеді.

І ще так – розлоге озеро, над ним верба, на обрії містечко.

І ось так – кольорове село в сосновому лісі, сільські доріжки, викладені камінцями і милі для вуха вивіски, як «*Lustiger Floh*»*. Відпочинковий осередок?

Або ще так – високі комини, чорний дим і заграва в небі. Це якась фабрика?

---

* *Lustiger Floh* (нім.) – потішна блоха. – Тут і далі, якщо не зазначено інше, примітки походять з оригінального видання.

Видно силуети солдатів у зелених мундирах, з блискучими відзнаками, у начищених чоботах. Іноді є ще жінки з канчуками, у плащах, що нагадують воронячі крила.

Часто смердить. Ніхто не знає, що це за запах. Органи чуття працюють, але не впізнають. Ті, що виживуть, напишуть згодом, що такий сморід пам'ятається до самої смерті. Щось, що відчувається не в носі, а в мозку, глибоко всередині.

Було як у фільмі жахів. Або в пеклі. Або наче на іншій планеті. Так вони скажуть. Але це пізніше.

Поки що краще затримати дихання, втиснутися в хутряний комір, що пахне парфумами. Заплющити на мить очі.

Вони висипаються з вагонів, вантажівок хвилею скоцюрблених тіл, які ледве помістилися в тисняві. Деякі випадають, ніби речі, на землю, і вже так і залишаються. Інші знають, що треба йти швидко, — але ледве пересувають ноги. Натовп не хоче розгубити своїх пожитків. Не для того вони запахали дорогоцінні валізи й клунки до тісних коробок транспорту, не для того пригортали їх до своїх теплих тіл, щоб тепер утратити.

Солдати та їхні вівчарки викликають страх, але новоприбулі більше бояться типів, що до них наближаються. Інопланетяни? Привиди? Потвори? Виглядали вони, як пізніше скажуть, чудернацько. Моторошно. Як із потойбіччя. Станіслав Гжесюк, пізший автор «П'яти років концтабору», прибувши до концтабору Дахау в квітні 1940 року, коментує товаришу: «Ти глянь-но, яка божевільня, яке божевільне дрантя».

Привиди мають на собі смугасті піжами, військові мундири, позначені фарбою, або брудне барвисте лахміття, що звисає з кісток. У руках вони тримають миски, голови в них лисі або перев'язані хустками. Страшно поглянути в їхні обличчя. Матері затуляють очі дітям. Натовп здригається і відсовується.

Єжи Орловський, колишній в'язень Штуттгофу, так описує у спогадах свої перші хвилини в таборі: «Сновигають тіні скелетів. Їхні кроки справляли враження степажу, півнячої ходи. Виглядало так, мовби всі вони не ходили, а виконували карколомні циркові фігури. Багато хто видряпував вошей зі своїх сорочок, кальсонів та різних закамарків».

Яніна Ленц, яка прибула до Бжезінки у грудні 1942 року, після війни залишить для музею Аушвіцу-Біркенау таке свідчення: «Вигляд табору жахливий. Якись по-клоунськи вбрані постаті, з тачками й лопатами, вирівнювали територію табору. У штанах ніби для верхової їзди, в кольорах від туркусового до зеленого, вдягнені в обтислі жакети з намальованим на спині хрестом, на ногах дерев'яні шкарбани, поприв'язувані шнурками. Було в цьому всьому щось несамовите і ненормальне».

Постаті? Але ж постаті є в художній літературі, романі, фільмі. Це не герої справжнього життя. Що ж вони тут роблять? Чому сюди ідуть? Чого від нас хочуть? Час від часу котрийсь із них спроможеться на гірку посмішку й скаже прибулим: «Зараз і ви будете, як ми».

Але ті не розуміють, вони ще вільні. Вони мають зачіски, капелюхи, хутра, рукавички, шалики, на ногах туфлі, шкіряні черевики, у валізах книжки, змінну білизну, светри, біжутерію. Вони є собою, а речі належать їм. Речі віддавна подорожують із ними. Вони вже давно позбулися речей, які їм були непотрібні, або ж ці речі в них відібрали. Вони постановили: те, що мають, — це мінімум для того, щоб вижити.

Але постаті повторюють: «Зараз ви віддасте все, але будете жити».

Письменниця Шарлотта Дельбо, сидючи після війни в паризькій кав'ярні, перерахує натовпи, що оселилися в її спогадах: «Є ті, що приїхали з Варшави в молитовних покривалах. Є ті, що

приїхали із Загреба, жінки з хустками на головах. З-над Дунаю в кольорових вовняних кубраках. Із Монте-Карло, були в казино, у вим'ятих під час подорожі фраках, із животами й лисі, товсті банкіри, що насолоджувалися грою. Є учениці пансіонів у однакових плісованих спідницях, у капелюшках із розвіяною синьою стрічкою. Є пара молодят, щойно з синагоги, наречена в білому й фаті, пом'ята, бо спала на підлозі вагона, молодий у чорному, в циліндрі, у брудних рукавичках».

Усі стануть цугангами. Так на табірному жаргоні, спольщивши німецький іменник, назвали тих, хто вперше потрапляє на територію табору. Слово «*Zugang*» означає підхід, надходження, доступ. А отже, цуганги – це люди, які підходять, надходять, отримують доступ. Доходять, а отже, прибувають до центру знищення. Приступають, а отже, стають об'єктами дій, що мають на меті перетворити їх на в'язнів або ж відразу на трупи.

Цуганги не належать до вільних людей, хоча не мають іще статусу в'язнів. Вони досі мислять за правилами світу, який залишають позаду, але вже бачать світ, якого не розуміють. Вони досі не вірять, але все ж є учасниками. Ще не вміють, але вже мусять грати.

Цуганг – це дебютант. Дебютант повинен знати своє місце. Письменниця Зоф'я Коссак-Щуцька пояснює у своїх спогадах коротко й категорично: «Неофітки, новобранки, щойно прибулі жовтодзьобики. Треба їх вишколити, щоб вони почали відповідним чином рухатися. Ніхто не озветься до них інакше, ніж криком, лайкою, стусаном, копняком».

А отже, летять копняки, лунає лайка. Тепер треба ставати у дві колони. Де краще? Зборище формується на течії, розділені порухом долоні й коротким наказом. Натовп праворуч тече в напрямку смерті, натовп ліворуч – у напрямку життя. Туди відразу потрапляють усі неевреї та євреї, визнані працеспроможними.

у напрямку смерті вирушають євреї, визнані негодящими, старі та діти.

Селена Брук – ще дитина, але, стоячи на рампі Біркенау, вона розуміє, що ліворуч ідуть євреї лише молоді та здорові. Її мамі всього сорок чотири роки, але Селена боїться, що за логікою цієї черги вона вже застара. Вона натирає матері щоки рештками фарби, яку зішкрябує з вагона. Ну, тепер у неї рум'янець.

Мариля Шперлінг підрум'янює собі щоки губною помадою. Вона не може виглядати блідою чи так, ніби має температуру. А отже, мастить не надто багато й не надто мало. Їй ще вдалося знайти у Плашеві такі рештки помади, що завжди залишаються на дні футляра. Вона здерла їх і загорнула в шматочок целоїдної плівки. Згорточок схований між пальцями. Мариля пройде з цією помадою через сім концентраційних таборів, а потім передасть її залишки до музею Яд Вашем.

Регулярні сортування перед входом до концтабору Біркенау відбуваються від липня 1942 року і стають дедалі частішими, численнішими. Вигляд натовпу, зосередженого на рампі, відомий завдяки так званому альбому Лілі Якоб. Уціліла угорська єврейка Лілі Якоб (пізніше Зельманович-Маер) знайшла його, коли відновлювала здоров'я в колишніх бараках СС у визволеному концтаборі Дора-Міттельбау. Він лежав на нічному столику біля її ліжка. Альбом складався з фотографій, що документували прибуття чергових транспортів угорських євреїв у середині травня 1944 року. У ньому було 193 світлин на 56 сторінках, зроблені гауптшарфюрером СС Бернгардом Вальтером, керівником створеної 1940 року фотографічної майстерні табірної служби ідентифікації, та його асистентом, унтершарфюрером СС Ернстом Гофманном. Фотографії розмістив у альбомі й підписав в'язень Біркенау, відомий під прізвищем Мишковський, який працював у фотомайстерні. Альбом був створений для